

Н.А. ТАБАЧКОВА,
ДонНТУ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ТА ПОЛІТИКА ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Аналіз розвитку господарства України за роки реформування економічних відносин свідчить про загальне погіршення на протязі майже десяти років соціально-економічної ситуації як в країні в цілому, так і в її регіонах, яке було викликане різними причинами. З одного боку, це причини, які існували і раніше (наприклад, неефективне використання матеріальних, фінансових та трудових ресурсів, недосконалість галузевих структур багатьох територіальних комплексів, надмірне забруднення навколишнього середовища), з іншого – загальний спад виробництва, порушення господарських зв'язків між окремими територіями, зростання чисельності безробітних, зубожіння значної частини населення тощо.

Особливо важкими для України були перші роки незалежності: період з 1991 до 1996 року М.Павловський ототожнює з “великою депресією” 1929-1933 років. Наша країна опинилась над тією ж “прірвою краху”, що і капіталістичні країни у досить важкий для них період. Падіння обсягів промислового виробництва в перші п'ять років перехідного періоду складало понад 55%, сільськогосподарського – приблизно 30%. Близько 80% населення знаходилось за межею бідності, рівень безробіття (з урахуванням прихованого) досяг 40%. Рівень гіперінфляції в Україні в 1992 році склав 2005%, а в 1993 – 10155% : такого взагалі не знав світ [1].

В 1998 році зниження обсягів промислового виробництва в цілому по Україні порівняно з 1990 роком склало 51%. Найбільш значним виявилось ско-

рочення випуску продукції промисловості в Львівській (на 73%), Кіровоградській (на 70%), Житомирській (на 68%) та Луганській (на 67%) областях. Найменшим спадом характеризується Одеська (14%), Запорізька (19%), Миколаївська (27%) області, міста Севастополь (13%) та Київ (33%) [2].

Стосовно Донецької області – тут падіння обсягів промислового виробництва відмічалось щорічно, починаючи з 1991 року, і вже в 1996 році обсяг виробництва продукції промисловості складав 46,4% від базового обсягу 1990 року. В 1997 р. спостерігається незначне його підвищення (на 1,3%), в 1998 р. – знов зниження (на 7,2%) в порівнянні з попереднім роком, що становить 43,6% від обсягу продукції промисловості в 1990 році. Починаючи з 1999 року, протягом 3-х наступних років обсяги промислового виробництва в Донецькій області стабільно підвищуються (це підвищення в 1999 році складало 6,9%, в 2000-2001 роках – відповідно 12,4% та 6,1% порівняно з попередніми періодами) [3].

В Донецькій, як і в інших областях, що мають схожу структуру промисловості, скорочення обсягів виробництва на протязі майже восьми років відбувалось на підприємствах чорної та кольорової металургії, паливної та хімічної промисловості, машинобудування. Цьому падінню сприяла загальна економічна та фінансова криза в країні, розрив господарських зв'язків з постачальниками сировини і матеріалів та споживачами продукції – партнерами з інших регіонів України та колишніх республік СРСР.

Але головне, на що треба звернути увагу – в цей час не було належного втручання держави в економічні процеси, і саме відсутність державного регулювання призвела до негативних наслідків перехідного процесу, надавши йому стихійного характеру.

За висновками відомих вітчизняних економістів, в нашій економіці простежуються позитивні тенденції, “в Україні останніми роками обсяги промислового виробництва постійно зростають. Однак у цілому ситуація залишається складною, розбалансованою, динамічно нестійкою, вельми чутливою до факторів, що порушують економічну безпеку, соціально напруженою та екологічно слабко прийнятною до світових стандартів” [4].

Світовий досвід говорить про те, що втручання держави в економіку мало місце в багатьох країнах, і метою цього втручання було створення умов для нормального функціонування ринкової економіки. Тому сьогодні перед Україною стоїть проблема регулювання перехідних процесів, створення умов для економічного розвитку шляхом до “соціалізованого капіталізму”, ефективної соціально орієнтованої ринкової економічної системи.

За висновками авторів відомого підручника “Економікс” К. Макконнелла і С.Л. Брю, ринкова система не має ні моралі, ні совісті, в цій системі панує тільки конкуренція та власний інтерес. Хтось обов'язково повинен спрямувати цю стихію в певне русло. Історичний досвід показує, що цю функцію здатна виконати тільки держава, і повноцінним суспільством може бути тільки там, де співпрацюють ринкова система і державне регулювання.

“Як неможливо уявити собі перспективу людини, що керуватиметься тільки інстинктами, відкидаючи розум і здоровий глузд, так важко уявити собі й

перспективу розвитку суспільства, яке опиратиметься лише на ідеї вільного ринку, відкидаючи регулюючу роль держави” [1, ст. 30].

Особливо важливою є регулююча роль держави в перехідному процесі. М.А. Павловський порівнює її з діями хірурга по відношенню до хворого, якому терміново потрібна операція. Вірогідність того, що хворий одужає сам у цьому випадку дуже низька. Приблизно таким є співвідношення між саморегуляцією вільного ринку та державним регулюванням в перехідний для економіки період.

Саме тому, першочерговим завданням на перехідному етапі розвитку економіки є розробка системи повномасштабного державного регулювання, під впливом якого перехідний процес сприяв би зростанню життєвого рівня населення.

За роки трансформації економіки в Україні сталося безпрецедентне зниження реальної заробітної плати порівняно з продуктивністю праці та ВВП. Зарплата перестала бути надійним джерелом відтворення робочої сили. Сьогодні, працюючи навіть на кількох роботах, громадяни неспроможні, як правило, забезпечити своїм сім'ям нормальний рівень споживання. Низька заробітна плата не стимулює впровадження у виробництво науково-технічних досягнень, зацікавленості працівників у результатах своєї діяльності, підвищення продуктивності праці. Зниження ж купівельної спроможності населення взагалі негативно впливає на розвиток суспільного виробництва [5].

Практика зарубіжних постсоціалістичних країн свідчить про те, що завдяки значному підвищенню заробітної плати (темпи її підвищення випереджають темпи зростання споживчих цін та продуктивності праці) їм вдалося досягти суттєвих зрушень в економіці. Чима-

ло з цих країн досягли підвищення середньомісячної номінальної заробітної плати до 300 – 600 доларів США, в той час як в Україні на початку 2002 року вона приблизно дорівнювала 60 долларам. В табл. 1 приведені дані аналізу се-

редньомісячної заробітної плати по Україні (всього та вибірково за галузями економіки), проведеного на основі статистичних даних Держкомстату України [2].

Таблиця 1

Аналіз середньомісячної заробітної плати вибірково за галузями економіки в Україні, 1995 – 2001 рр. (грн.)

	1995		1998		1999		2000		2001		2001 до 1995 разів
	всього	% до середнього рівня по економіці	всього	% до середнього рівня по економіці	всього	% до середнього рівня по економіці	всього	% до середнього рівня по економіці	всього	% до середнього рівня по економіці	
Всього	73	100	153	100	178	100	230	100	311	100	4,26
Промисловість	89	121,9	184	120,3	217	121,9	310	134,8	419	134,7	4,71
Сільське господарство	38	52,1	89	58,2	102	57,3	111	48,3	151	48,6	3,97
Транспорт	90	123,3	196	128,1	235	132,0	340	147,8	480	154,3	5,33
Інформаційно-обчислювальне обслуговування	79	108,2	217	141,8	252	141,6	352	153,0	517	166,2	6,54
Охорона здоров'я	78	106,8	126	82,4	131	73,6	139	60,4	183	58,8	2,35
Освіта	70	95,9	129	84,3	142	79,8	156	67,8	224	72,0	3,2
Культура	56	76,7	99	64,7	106	59,6	116	50,4	161	51,8	2,88
Фінансування, кредитування, страхування	174	238,4	334	218,3	410	230,3	561	243,9	828	266,2	4,76

За 1995 – 2001 роки номінальна середньомісячна заробітна плата працівників, зайнятих в галузях економіки, зросла в середньому в 4,26 рази. Однак її зростання було нерівномірним за галузями економіки, і самі абсолютні розміри заробітної плати значно розрізняються. В найбільш скрутному становищі протягом досліджуваного періоду опинились працівники сільського господарства, культури, освіти, охорони здоров'я, в найбільш вигідному – сфери фінансування, страхування, кредитування, транспорту тощо. Перевищення середньомісячної заробітної плати працівників сфери фінансування, кредитуван-

ня, страхування в 2001 році складає 5,48 разів порівняно з відповідним показником в сільському господарстві, 5,14 – в культурі, 4,52 – в охороні здоров'я.

Низький рівень оплати праці і пенсійного забезпечення, зменшення рівня зайнятості населення та зростання безробіття – це досить очевидні і безпосередні причини бідності, які можна назвати причинами першого рівня. До причин другого рівня відносяться: несправедливий розподіл доходів, який характеризується їх величезною диференціацією по окремих групах населення; зростання виробництва; значне скорочення попиту на вітчизняну продукцію та скорочення

капіталовкладень через розкрадання національного багатства для особистого користування невеликою кількістю громадян України. Можна виділити ще й причини третього рівня, головною з яких є зростання тінізації економіки, що, в свою чергу, і сприяє несправедливому розподілу доходів громадян [6]. Характеризуючи ситуацію, що склалася в Україні в останні роки, Президент нашої країни Л.Кучма сказав: "Результати економічного росту привласнюються тільки заможними прошарками, а бідні стали ще бідніші." Зменшення бідності, запобігання поляризації населення за

рівнем доходів, боротьба з безробіттям – сьогодні це першочергові завдання економічної політики України.

Якщо проаналізувати масштаби зареєстрованого безробіття по Україні та Донецькому регіону (рис. 1), то можна зробити висновки, що після зростання протягом 1995-1999 років спостерігається зниження рівнів безробіття. Рівні зареєстрованого безробіття на початок кожного року по Донецькій області нижчі за відповідні показники в цілому по Україні, що вказує на кращу ситуацію в плані зайнятості населення в Донецькому регіоні порівняно з іншими.

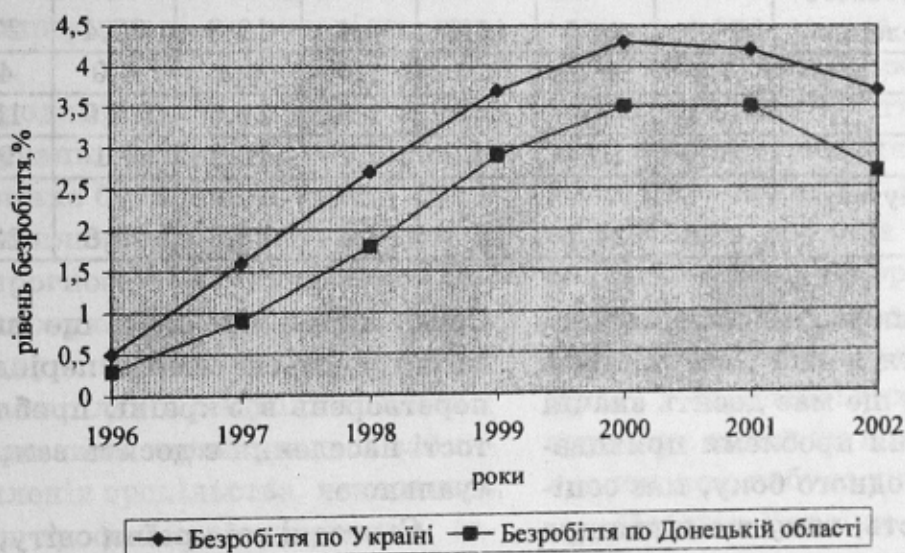

Рис. 1. Динаміка рівнів зареєстрованого безробіття по Україні та Донецькій області за 1996-2002 рр. (на 1.01.)

Але ж фактичний рівень безробіття як по Україні, так і по її регіонах значно вищий за той, що приводиться в статистичних довідниках як рівень зареєстрованого безробіття (визначений за національною методикою). Фактичний рівень безробіття збільшується, по-перше, за рахунок незареєстрованого безробіття і, по-друге, за рахунок прихованого. Приховане безробіття формують працівники, що знаходяться в умовах вимушеної неповної зайнятості (з ініціативи адміні-

страції), тобто тривалий час перебувають в адміністративних відпустках без збереження заробітної плати або працюють неповний робочий день або тиждень. Дані, що характеризують це негативне явище в економіці України протягом останніх чотирьох років (1998-2001 рр.), наведені в табл. 2 [2].

Отже, безробіття в сучасній Україні існує в 3-х формах: зареєстрованій, незареєстрованій та прихованій (латентній) [7]. Хоча наведені в таблиці 2 дані

Таблиця 2

Частка працівників, які перебували в умовах вимушеної неповної зайнятості,
за галузями економіки (вибірково)

(відсотків до загальної кількості працівників відповідної галузі)

	Знаходились в адміністративних відпустках				Працювали в режимі неповного робочого дня (тижня)			
	1998	1999	2000	2001	1998	1999	2000	2001
Всього	22,4	22,0	16,1	7,2	17,5	17,6	13,3	13,8
Промисловість	37,1	37,4	33,5	16,4	26,4	26,2	21,8	22,6
Сільське господарство	23,2	24,2	7,5	4,4	12,4	14,7	5,5	6,9
Будівництво	45,9	44,4	40,9	18,0	24,8	23,6	22,6	26,1
Транспорт	22,6	28,0	18,7	6,5	33,5	37,4	30,3	28,8
Геологія і розвідка надр, геодезична і гідрометеорологічна служба	26,9	32,8	24,3	6,4	28,5	32,8	21,3	16,2
Виробничі види побутового обслуговування населення	26,0	24,5	15,2	6,4	19,3	23,4	27,0	29,9
Охорона здоров'я	7,8	6,5	4,6	1,4	5,4	5,0	4,4	4,1
Культура	14,1	8,8	6,2	1,8	19,5	15,9	15,2	14,1
Мистецтво	20,0	16,4	14,0	7,7	12,5	9,1	9,4	7,9
Наука і наукове обслуговування	22,8	24,1	16,3	4,4	28,5	29,8	22,9	17,6

свідчать про зменшення масштабів прихованого безробіття в часі, все ж таки це явище сьогодні ще має досить значні розміри. Вирішення проблеми прихованого безробіття, з одного боку, має соціальну спрямованість, тому що підвищує життєвий рівень населення через підвищення заробітної плати і зниження загального рівня безробіття. З іншого боку, зниження рівня прихованого безробіття має загальноекономічний ефект, тому що сприяє розвитку економіки через розвиток її галузей, збільшення обсягів виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг.

Зазначені процеси, що відбуваються сьогодні в економіці України, є результатом її нинішнього реформування, в якому все частіше з'являються проблеми, невчасне вирішення яких може привести до непередбачуваних наслідків.

Серед низки проблем, що виникають і загострюються саме в період ринкових перетворень в Україні, проблема зайнятості населення є досить важливою і актуальною.

Сьогодні всі країни світу, які можна віднести до економічно розвинених, досить значну увагу приділяють вирішенню проблем зайнятості, тому що без їх вирішення не можна забезпечити соціально-економічну стабільність в країні. Поширення ідей Дж. М. Кейнса про роль макроекономічного регулювання взагалі, і саме регулювання зайнятості населення привело до зміни політики багатьох держав щодо трудової зайнятості. Навіть ті уряди, які брали на озброєння політику невтручання у сферу зайнятості, з часом вимушені були признати позитивні результати цього втручання в інших країнах.

У цих країнах регулярно розроблюються та успішно реалізуються програми зайнятості, які повністю відповідають соціально-економічній ситуації. Програми передбачають здійснення групи активних заходів, які спрямовані на сприяння зайнятості, та пасивних, метою яких є підтримання доходів, соціальний захист населення, яке не працює.

Для досягнення соціальної справедливості ринок праці повинен обов'язково підлягати регулюванню певними інститутами, які б були зацікавлені в збереженні соціального миру. Саме таким інститутом є держава, і саме для неї повинна бути розроблена стратегія регулювання ринку праці на основі певних пріоритетів.

Міжнародний досвід свідчить про те, що втручання держави в трудові відносини повинно бути досить виваженим і програмно-плановим, ґрунтуватися на наукових прогнозах і довгостроковій політиці, враховуючи при цьому загальноекономічну кон'юнктуру.

В умовах планово-адміністративної системи державою гарантувалась зайнятість всіх членів суспільства, надавалась можливість професійного навчання, забезпечувалося обов'язкове працевлаштування випускникам навчальних закладів тощо. Перехід до ринкових відносин і формування здорового ринку праці докорінно змінили цю ситуацію. Отже сьогодні конче необхідною є робота з оновлення системи регулювання ринку праці. Перш за все, політика на ринку праці повинна бути водночас ефективною та справедливою. При розробці стратегії регулювання ринку праці необхідно забезпечити підпорядкованість всіх процесів вимогам поступального розвитку суспільства, економіки, стимулюванню прогресивних змін та соціально-політичної стабільності в суспільстві.

Саме тут доцільним буде нагадати висновки вчених, що займаються проблемами зайнятості в країнах ЄС. Головна ідея полягає в тому, що вирішення проблем в області зайнятості населення неможливо знайти шляхом окремих змін в економіці чи соціальній сфері. На думку відомого ідеолога французьких соціалістів Ж.-Б. Фуко "сейчас речь ідеє о том, чтобы по-иному увидеть взаимозависимость экономического и социального, иными словами – создать основные черты новой модели роста" [8, с. 10]. В основі цієї моделі має бути поєднання економічних та соціальних функцій. Експерти Комісії ЄС (КЄС) вважають, що перед Європою стоїть досить складна задача утворити модель, яка б поєднувала в своєму впливі на ринок праці як дію стихійний ринкових сил, так і регулювання з боку держави. На думку експертів КЄС, модернізація ринку праці повинна бути проведена за сценарієм, який би орієнтував на економічне зростання з урахуванням високих стандартів соціального захисту, які існують у європейських країнах. Система трудових відносин в країнах з ринковою економікою набула широкого розвитку.

Перехід України до ринкової системи господарювання пов'язано з докорінними змінами в регулюванні соціально-трудових відносин. Досить велика роль праці як основи життєдіяльності суспільства вказує на необхідність розробки та здійснення державної політики щодо регулювання відповідних відносин.

За часів функціонування адміністративно-командної системи в колишньому СРСР регулювання соціально-трудових відносин являло собою досить недосконалу систему. Роль профспілок як захисників інтересів трудящих було знижено. І, що досить важливо, дуже обмеженими були права підприємств та їх керівників в вирішенні питань соціально-трудових відносин. В той же час, в

умовах ринкової економіки соціально-трудові відносини все в більшому ступені вирішуються на основі трьохсторонніх угод (трипартизму) – між представниками уряду, трудящих та роботодавців (підприємців).

З метою встановлення та збереження соціального миру, захисту прав людини, проведення трьохсторонніх переговорів та регулювання соціально-трудових відносин і було утворено Міжнародну організацію праці. МОП почала своє існування в 1919 році, її призначення – всебічно сприяти соціальному прогресу та вирішенню гострих питань еволюційним, мирним шляхом. З 1946 року МОП є першою спеціалізованою установою Організації Об'єднаних Націй.

Основними завданнями МОП є:

- розробка міжнародної політики та програм, спрямованих на вирішення соціально-трудових проблем;

- створення і прийняття міжнародних трудових норм у вигляді конвенцій та рекомендацій з метою здійснення даної політики;

- захист прав людини;

- боротьба з бідністю, спрямована на покращення життєвого рівня трудящих та розвиток соціального забезпечення;

- сприяння організаціям трудящих та підприємців в їх роботі сумісно з урядами з регулювання трудових відносин;

- розробка заходів із захисту найбільш уразливих груп трудящих тощо.

Особливе місце серед проблем, що вирішує МОП, посідає проблема зайнятості.

В Україні державне регулювання ринку праці здійснюється на підставі законодавчих актів, основним з яких є Закон України “Про зайнятість населення”, який було ухвалено в 1991 році (з чисельними пізніше поправками). В Законі викладено всі гарантії, які надає держава всім працездатним особам пра-

цездатного віку. Тут же визначені основні завдання Державної служби зайнятості, відповідних Міністерств у регулюванні ринку праці, стимулювання зайнятості і подоланні безробіття.

У Законі України “Про зайнятість населення” визначено, що основні функції з регулювання ринку праці в Україні належать Міністерству праці і соціальної політики. Це Міністерство відповідає за створення та вдосконалення трудового законодавства і за роботу з проблем зайнятості. Воно ж несе відповідальність за розробку національної програми зайнятості на основі регіональних програм, а також займається створенням спеціальних національних програм, метою яких є сприяння зайнятості певних груп населення.

Для реалізації програми зайнятості в 1991 р. було створено Державну службу зайнятості, яка є автономним органом при Міністерстві праці і соціальної політики.

Певні функції з регулювання ринку праці виконують також Міністерство економіки та регіональні управління економіки місцевих державних адміністрацій.

В Україні вже створено основні засади наукового обґрунтування, розробки та реалізації державної політики в сфері формування ринку праці та забезпечення зайнятості населення в перехідний період як на макро-, так і на мікрорівні. Науково-дослідним центром з проблем зайнятості населення та ринку праці вже завершено переважну більшість поточних наукових досліджень, а деякі з них вже схвалено в органах державної влади. Це “Формування моделі управління ринком праці України в перехідний період (теорія і практика)”, “Концепція професійної орієнтації населення”, “Методичні рекомендації з розрахунку національного ринку праці”, “Концепція професійної підготовки і перепідготовки незайнятого населення”.

Законом України від 7 березня 2002 року було затверджено Державну програму зайнятості населення на 2001-2004 роки. Ця Програма спрямована на виконання завдань, визначених Законом України "Про зайнятість населення" і її розробку зумовлено:

"закінченням терміну реалізації Програми зайнятості населення на 1997-2000 роки, а також виникненням потреби у нових державних важелях регулювання ринку праці;

необхідністю адекватного реагування з боку держави на процеси, які об'єктивно набули поширення на ринку праці в останні роки (поглиблення незбалансованості між попитом і пропонуванням робочої сили);

спрямуванням зусиль держави передусім на регулювання зайнятості населення;

необхідністю посилення соціального захисту безробітних та координації дій центральних і місцевих органів виконавчої влади у проведенні державної політики зайнятості та регулюванні ринку праці" [10].

Програма є механізмом реалізації державної стратегії сприяння зайнятості населення в Україні на період до 2005 року. В цьому документі визначено пріоритети державної політики зайнятості населення України на період до 2005 року, результатом реалізації Програми повинно стати здійснення подальших позитивних перетворень у соціально-трудовій сфері, посилення соціального захисту населення від безробіття, підвищення ефективності праці.

Таким чином, держава володіє досить широким спектром різноманітних методів та інструментів впливу на ринок праці та зайнятість населення, регулювання цих процесів. Узагальнюючи світовий досвід, можна виділити два підходи до вирішення цієї проблеми: перший характеризується активним втручанням держави в економічні процеси (в якості

прикладом може бути досвід Японії, Кореї, деяких європейських країн). В другому випадку (американський підхід) держава обирає роль пасивного спостерігача, спираючись на те, що ринкова система сама є регулятором розподілу трудових ресурсів. На думку багатьох українських вчених-економістів, дослідників цієї проблеми, на даному етапі розвитку економіки, становлення нової економічної системи єдино можливою і необхідною умовою формування та розвитку ринку праці в Україні, вирішення проблеми зайнятості населення є активне державне регулювання.

Питання зайнятості населення сьогодні є першочерговим для України. І якщо на загальнодержавному, або макrorівні дії з боку держави в напрямку поліпшення ситуації з зайнятістю в останні роки значно активізувалися, про що свідчить розробка та реалізація Державної програми зайнятості населення на 2001-2004 роки, то на регіональному рівні ця проблема потребує вивчення та негайного вирішення, в цьому напрямку сьогодні треба досить серйозно працювати.

Управління зайнятістю в регіоні здійснюється на основі регіональної програми зайнятості населення. Метою цієї програми є забезпечення поступового переходу до здійснення активної політики ефективної зайнятості та запобігання масовому безробіттю. Але термін, на який розробляється програма (один рік), є недостатнім для комплексного вирішення питань оптимального використання трудових ресурсів. Таку програму необхідно розробляти в рамках перспективної програми соціально-економічного розвитку регіону на більш тривалий період, наприклад на п'ять років, на основі стратегії соціально-економічного розвитку регіону. Реалізація програми передбачатиме вирішення таких завдань, як:

- створення нових та ефективне використання наявних робочих місць;

- забезпечення державних гарантій працевлаштування молоді;

- ефективна підтримка самозайнятості населення, малого та середнього бізнесу;

- розширення видів і обсягів громадських робіт;

- розширення можливостей одержання професійної підготовки та перекваліфікації незайнятого населення;

- сприяння влаштуванню працівників, що вивільняються, на підприємства, де є попит на робочу силу, на основі прогнозних балансів трудових ресурсів і робочих місць тощо.

Основою для розробки перспективної регіональної програми зайнятості населення повинна стати комплексна прогнозна оцінка стану ринку праці під впливом структурних зрушень, викликаних подальшим розвитком господарства регіону. Для розробки програми зайнятості залучаються фахівці економічних підрозділів місцевих органів державної влади та самоврядування, служби зайнятості та наукові центри.

При розробці політики зайнятості треба враховувати той факт, що стан регіональних ринків праці в найбільшому ступені визначається внутрішніми ринками праці підприємств як найбільш вагомими джерелами поповнення безробітних. Тому досить важливо заздалегідь володіти інформацією про майбутнє вивільнення робочої сили з одних підприємств і потребу в ній інших, виходячи з обсягів випуску продукції, виконання робіт та надання послуг, що плануються цими підприємствами. Цю інформацію необхідно надавати в перспективному балансі трудових ресурсів і робочих місць, який повинен стати важливою складовою частиною перспективної програми зайнятості населення в регіоні і являється собою прогноз подій на ринку праці за

окремими напрямками, розрахований на основі балансового методу.

Розробка та реалізація перспективної програми зайнятості населення дасть можливість здійснювати управлінські заходи, спрямовані на ефективне використання трудових ресурсів та зменшення рівня безробіття в регіоні.

Список літератури

1. Павловський М.А. Шлях України: Шлях вліво, шлях вправо – хибний шлях... - К.: Техніка, 1997. – 152 с.

2. Україна в цифрах у 2001 році: Короткий статистичний довідник. Держкомстат України – К.: Техніка, 2002. – 262 с.

3. Статистичний щорічник Донецької області за 2001 рік. Держкомстат України – Донецьк, 2002. – 355 с.

4. Амоша О.І. Яка концепція потрібна нашій промисловості // Урядовий кур'єр. – 2001. – №206. – С.8.

5. Павловська Н. Необхідність та шляхи забезпечення випереджаючого зростання заробітної плати // Україна: аспекти праці. – 2001. - №2. – С.10-14.

6. Архангельський Ю. Про стратегію подолання бідності в Україні // Урядовий кур'єр. – 2001. – №206. – С.8.

7. Лібанова Е. Тиск на ринок праці в Україні: вимірювання та аналіз // Україна: аспекти праці. – 2002. - №5. – С.3-12.

8. Трудовые ресурсы в странах ЕС. Экономика и управление в зарубежных странах (по материалам иностранной печати). Российская Академия Наук. – М.: ВИНТИ, 2000. – С. 3-14.

9. Закон України “Про зайнятість населення” // Голос України. – 1997. – 30 грудня.

10. Державна програма зайнятості населення на 2001-2004 роки // Офіційний вісник України. – 2002. - №14. – С.2-24.